

EN PROBLEMATISK RELATION?

Flyktingpolitik
och judiska flyktingar
i Sverige 1920–1950

Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts (red.)

Opuscula Historica Upsaliensia 36

Slutna utlänningsförläggningar för civila i Sverige under andra världskriget

Ett systemperspektiv i en omvärldskontext

Tobias Berglund

Till följd av det flyktingtryck det svenska samhället utsattes för under andra världskriget utvecklades en omfattande organisation för mottagande och hantering av utlännings- och flyktingar. Viktigast i denna var de förläggningar och läger som inrättades. Civila flyktingar handhades av Statens utrymningskommission, Socialstyrelsen och senare Statens utlänningskommission och militära flyktingar av försvarsstaben.¹

Den civila organisationen bestod dels av slutna förläggningar där utlännings- och flyktingar genom myndighetsbeslut kunde frihetsberövas, dels av öppna förläggningar som syftade till att tillgodose utlännings- och flyktingars uppehälle under viss tid. De militära lägren, i vilka utländsk militär personal internerades, var per definition slutna i så måtto att de internerade krigsmännen var frihetsberövade till dess att deras internering hävdes.

De slutna civila utlänningsförläggningarna är av särskilt intresse. De första upprättades i mars 1940 efter ett den 25 februari 1940 fastställt tillägg till den kungörelse om särskild tillsyn över utlännings- och flyktingar som varit i kraft sedan den 1 september 1939. I dessa förläggningar kunde därefter civila utlännings- och flyktingar som befann sig i Sverige genom beslut av Socialstyrelsen frihetsberövas på obestämd tid utan rättegång. En sådan internering omprövades av Socialstyrelsen efter närmare ett år. Omprövningen grundades på ett utlåtande om interneringen som gjordes av förläggningsdirektören. Utlåtandena var inte sällan

---

¹ Föreliggande artikel utgår från min magisteruppsats, "Slutna utlänningsläger i Sverige under andra världskriget. Ett systemperspektiv i en omvärldskontext." Historiska institutionen, Uppsala 2006.

såväl godtyckliga som insinuanta. I regel beslutade Socialstyrelsen i enlighet med förläggningsdirektörens utlåtande, och beslutet var inte möjligt att överklaga. Systemet utgjorde alltså ett avsteg från grundläggande rättsstatliga principer och är därför ett intressant forskningsobjekt. Av de fjorton slutna förläggningar som var i funktion under andra världskriget har endast tre beskrivits närmare i tidigare forskning. Analyser av samtliga förläggningar som system betraktat saknas. De orsaksförklaringar som hittills lanserats vilar därför på bräcklig grund. Jag kommer i det följande att visa att de dessutom är felaktiga.

Eftersom utformningen av förläggningsorganisationen följde utformningen av den svenska flyktingpolitiken under andra världskriget, kan den även användas som utgångspunkt för en analys av orsakerna till förändringarna i denna politik. Förläggningsorganisationen utgör ett lämpligt analysobjekt då dess fysiska utformning och förändring kan följas i detalj.

I föreliggande text kommer verksamheten i samtliga slutna förläggningar för civila flyktingar som inrättades under andra världskriget att beskrivas och analyseras. Med utgångspunkt från Sveriges förhållande till skeendet i omvärlden kommer vidare syftet med upprättandet av och verksamheten i dessa förläggningar att analyseras. Dessutom skall den svenska utlännings- och flyktingpolitiken i allmänhet diskuteras.

En fråga om disciplinering?

Den begränsade forskningen om de svenska civila interneringsförläggningarna behandlar enstaka, välkända sådana. Utifrån verksamheten i dessa förläggningar dras vittgående slutsatser om systemets funktion i dess helhet. Jörg Lindner har analyserat de två mest kända förläggningarna – Långmora och Smedsbo i Kopparbergs län – och Jesper Johansson har gjort en lokalhistorisk undersökning av verksamheten i Vägershult i Kronobergs län. Båda menar (med snarlik argumentation och teori-användning) att det svenska civila interneringssystemet under andra världskriget var ett uttryck för disciplineringssträvanden, att interneringssystemet ”byggde på en maktutövning som var total och flerdimensionell”, där internerings- och flyktingförläggningarna utgjorde denna maktutövningens ”rumsliga och tidsliga disciplinära sfär”. Orsaken till interneringen av utländska medborgare i slutna förläggningar i Sverige under andra

världskriget blir, i deras tolkning, huvudsakligen en önskan om maktutövning genom tidsmässig och rumslig disciplinering.²

Att disciplinering är en nödvändig effekt av det moderna västerländska kapitalistiska samhället torde vara oomstritt liksom att sådan tillämpades i de civila interneringsförläggningarna, precis som i all annan organiserad verksamhet – privat såväl som offentlig – i Sverige vid denna tid. Däremot torde påståendet att orsaken till att de slutna utlänningsförläggningarna inrättades var en önskan om maktutövning och disciplinering vara svårt att leda i bevis.

Beskrivningen och kategoriseringen av disciplineringsformer riskerar att resultera i en tolkning av lägren som enbart disciplineringsinstitutioner, att bli endast en återgivning av *verkan*, och så blir det också i Lindners och Johanssons studier. Den teoretiska inspirationen resulterar vidare, inte minst i Johanssons fall, i att historiska företeelser enbart döps om. Lägrets inhägnad blir ”den rumsliga disciplinära sfären”, arbetsschemat ”den tidsmässiga disciplinära sfären”, och vaktkonstaplarna blir ”underkuvarna”.³

Disciplineringsperspektivet är för snävt; det är orimligt att uttala sig om systemnivån utifrån enskilda förläggningar. Jag kommer därför att studera samtliga civila interneringsförläggningar i ett *systemperspektiv* och argumentera för att förläggningarnas inrättande och förläggningssystemets utformning och förändring i stor utsträckning bestämdes av Sveriges förhållande till omvärlden. Den tes jag kommer att driva lyder: Förändringen av Sveriges förhållande till omvärlden under perioden september 1939 till december 1945 resulterade i en förändring av utformningen och driften av den förläggningsorganisation som skapades för att internera civila utlänningar och flyktingar i Sverige under denna tidsperiod.

Ett vidare sammanhang

Det svenska civila interneringssystemet kommer alltså att analyseras i relation till förändrade förutsättningar i omvärlden under andra världskriget.

---

² Jörg Lindner, ”Att röka på förbjuden plats kostar en månads fickpengar. Svenska arbetsläger under andra världskriget: diskriminering, degradering och disciplinering”, *Arbetshistoria* (1994:1), s. 3–13; Jesper Johansson, *Vägershult. En disciplin-förläggning för flyktingar i Sverige under andra världskriget* (Växjö 2004).

³ Lindner (1994); Johansson (2004).

För att strukturera analysen kommer krigsutvecklingen att delas in i fem strategiska skeden. Dessa är: perioden från september 1939 till december 1941; perioden från januari 1942 till november 1942; perioden från december 1942 till juli 1943; perioden från augusti 1943 till juli 1944 samt perioden från augusti 1944 till december 1945.

Det interneringssystem som undersöks är de förläggningar och den organisation som drevs av civila *svenska* myndigheter. De förläggningar som drevs av andra nationers legationer kommer inte att behandlas. Förändringen av interneringssystemet kommer att analyseras utifrån två huvudteman:

- interneringssystemets utformning;
- behandlingen av de internerade inom respektive kategori (nationstillhörighet, politisk hemvist etc.).⁴

Inledningsvis kommer också interneringssystemets övergripande mål att redovisas. Målsättningen med interneringen av utländska medborgare som kollektiv betraktade var, som kommer att framgå, i stort sett oförändrad under hela den tid systemet var i drift, varför orsaker till förändringar i systemets utformning liksom i behandlingen av olika kategorier internerade måste sökas någon annanstans, främst i förändringarna i omvärlden.

Lägerarkiv och utredningar

Källorna utgörs av såväl offentligt tryck som otryckt material. Det offentliga tryck som används är ett av de betänkanden som framställdes av den så kallade Sandlerkommissionen strax efter krigsslutet.⁵ Det innehåller en mängd information om de flesta aspekter av den svenska flyktingpolitiken under kriget. Kommissionen försöker klarlägga flyktingpolitikens utformning och effekter och presenterar orsaker och förklaringar till missförhållanden. Det är i förklaringarna som betänkandets svagheter ligger. Som källa till organisationsstruktur och andra förhållanden har det däremot ett stort värde.

---

⁴ Dessa kategorier hänför sig främst till politisk åskådning och nationalitet. Bland de tyska internerade fanns exempelvis såväl nazister som antinazister.

⁵ Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst. 1, Betänkande angående flyktingars behandling, SOU 1946:36, Stockholm 1946.

Det otryckta material som används är Andra världskrigets lägerarkiv från Statens utlänningskommission (SUKL), vilket finns på Riksarkivet (RA).⁶ SUKL består av samtliga enskilda civila lägerarkiv. Dessa innehåller handlingar och skrivelser till och från centrala myndigheter, andra inkommande och utgående skrivelser, förhørsprotokoll och polisutredningar, journal- och tjänsteanteckningar, liggare, diariéer, kartotek, sjukrullor, diagram, förpassningshandlingar, personakter och övriga beslut i flyktingärenden. Lägerarkiven är i de flesta fall hårt gallrade, vilket kan ha resulterat i en viss tendens. Avsaknad av material avseende vissa förhållanden tillåter därför inte slutsatsen att dessa förhållanden inte förelåg. Tendensen korrigeras emellertid delvis då det är systemet som undersöks, varför materialet får karaktär av massdata.

Flyktingar, utlännningar och krigsmän

Historikern Michael Marrus definierar en flykting som en individ som är tvingad på flykt på grund av förföljelse eller katastrofer orsakade av andra människor, som krig eller inbördeskrig, och som har sökt en fristad på obestämd tid.⁷ Till detta bör läggas att ett återvändande är omöjligt så länge orsaken till flyktingskapet kvarstår.

En utlännning kan definieras som en människa med en annan nationalitet än befolkningen i det land han vistas, men för vilken ett eller flera av ovanstående rekvisita inte nödvändigtvis är giltiga.

Militära flyktingar i ett neutralt land kan indelas i två grupper. Den ena gruppen utgörs av utländsk militär personal som lovligen eller icke-olovligen inträtt på neutralt territorium. Den andra är krigsmän som olovligen avvikit från sina förband och inträtt på neutralt territorium. Dessa fanflyktiga är formellt att betrakta som civila flyktingar.

---

⁶ Riksarkivet (RA), Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv (SUKL). Sekundärkällor används i vissa fall i kompletterande syfte.

⁷ Michael Marrus, *The Unwanted. European Refugees from the First World War through the Cold War* (Philadelphia 2002).

Att undvika begreppsförvirring

I det otryckta källmaterialet förekommer en mängd begrepp, ofta avseende samma fenomen. De slutna institutioner i vilka civila utlänningar och flyktingar omhändertogs kallas ömsom läger, ömsom förläggningar. Den högste chefen för en sådan institution kallas lägerchef, -kommendant, -föreståndare, -direktör, -föreståndare, eller förläggningschef. För att undvika förvirring används Sandlerkommissionens benämningar vid beskrivningen av de civila utlänningsförläggningarna, nämligen förläggning och förläggningsdirektör. I vissa fall används termen interneringsförläggning och frihetsberövande i en sådan förläggning benämns internering.⁸

För de utlänningar och flyktingar som befann sig i någon typ av förläggning eller läger förkommer också olika beteckningar. Även i detta fall används Sandlerkommissionens (förvisso inte helt stringenta) beteckningar. Personer i slutna förläggningar kallas i det följande intern, utlännning eller flykting.⁹

Total tysk dominans: september 1939 till december 1941

Skeendet i omvärlden

De tidiga krigsåren innebar stora framgångar för Nazityskland såväl militärt som politiskt. Den tyska dominansen fick givetvis återverkningar på den svenska utrikespolitiska hållningen men även den sovjetiska expansionspolitiken, främst manifesterad i angreppet på Finland, samt det faktum att västmakterna hade intresse av att kontrollera de svenska malmfälten var givetvis viktiga faktorer att väga in vid utformandet av den svenska politiken.¹⁰

---

⁸ SOU 1946:36.

⁹ Ibid.

¹⁰ Michael Tamelander och Niklas Zetterling, *Den nionde april. Nazitysklands invasion av Norge* (Lund 2004), s. 16–19; Martin Fritz, ”Ekonomisk neutralitet under andra världskriget. En fråga om praktisk politik”, i Stig Ekman (red.), *Stormaktstryck och småstatspolitik* (Stockholm 1986), s. 185 och Martin Fritz, *German steel and Swedish iron ore 1939–1945* (Göteborg 1974), s. 127–129.

Vid tiden för Förenta staternas inträde i kriget mot Japan och Tyskland i december 1941 behärskade axelmakterna ett område som sträckte sig från Nordkap i norr till Libyen i söder och från Normandie i väster till Moskva i öster. Sverige var från alla håll omgivet av tyskkontrollerat område – Norge, Danmark, Polen och de baltiska staterna var ockuperade och Finland hade inträtt som *de facto*-allierad till Nazityskland i dess krig mot Sovjetunionen.

Interneringssystemets övergripande mål

Den juridiska grunden för den utlänningspolitik som bedrevs under andra världskriget lades i och med stadfästandet av 1927 års utlänningslag, vars huvudprinciper hade utarbetats under 1920-talet. Huvuddragen i denna lagstiftning var en mycket restriktiv inställning till utlännningar, vilken främst berodde på en oro för utländsk konkurrens på den svenska arbetsmarknaden. Lagstiftningen syftade dock även till att skydda den svenska "rasen". 1927 års utlänningslag antogs provisoriskt till 1932, varefter den förlängdes med ytterligare fem år. I den nya utlänningslag som antogs 1937 kom huvudprinciperna från den gamla lagstiftningen att kvarstå. I 1937 års utlänningslags paragraf 54 gavs justitiedepartementet (Kungl. Maj:t) befogenhet att vid krig eller krigsfara frångå lagens bestämmelser, eller att utfärda erforderliga tilläggsbestämmelser (så kallade administrativa författningar).¹¹

Den svenska statsledningens övergripande mål under andra världskriget var att bevara Sverige som suverän stat.¹² I en administrativ författning (nr. 599) av den 1 september 1939 – den så kallade tillsynskungörelsen – föreskrevs särskild tillsyn över utlännningar, och genom ett tillägg till denna kungörelse av den 25 februari 1940 infördes möjligheten att omhänderta (internera) utlännningar i (sluten) förläggning. Vidare infördes möjlighet att ta utlännning i (fängsligt) förvar. I förlängningen syftade dessa åtgärder, liksom den svenska

---

¹¹ Siv Rehn, *Internerad i norra Sverige. Krigsmaktens och Utlänningskommissionens interneringsläger i Norr- och Västerbotten under åren 1940–1945* (Stockholm 2002), s. 19–20; Lars Hallberg, *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990* (Stockholm 2001), s. 142.

¹² Karl Molin, *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget* (Stockholm 1982), s. 13.

statledningens samtliga åtgärder under andra världskriget, till att uppfylla den övergripande politiska målsättningen att hålla Sverige utanför kriget.

Införandet av möjligheten att internera utlänningar var också både en praktisk konsekvens av att krigsutbrottet gjort det omöjligt att avvisa stora grupper flyktingar till deras hemländer och en följd av asylrättens bestämmelser avseende politiskt flyktingskap.¹³

Förutom de slutna förläggningarna fanns också öppna sådana. Syftet med dessa var att praktiskt ordna uppehälle för stora grupper av utlänningar.¹⁴ Även denna verksamhet var underkastad säkerhetspolitiska hänsyn i så måtto att den säkerhetspolitiska situationen påverkade vilka kategorier och vilket antal flyktingar som togs emot och gavs uppehälle.

Interneringssystemets utformning

Ledning: myndigheter, avdelningar och chefer

Utlännings- och flyktingförvaltningen omfattade från den 1 januari 1938 flera myndigheter. Utrikesdepartementets expedition för utländska passärenden ansvarade för utfärdande av inreseviseringar. Socialstyrelsen skötte ärenden rörande utlänningars uppehålls- och arbetsstillstånd, förlängning av sådana tillstånd, utfärdande av legitimationshandlingar för utlänningar (främlingspass och identitetscertifikat), prövning av avvisningsfrågor gällande politiska flyktingar, förpassningsärenden, och registrerings- och kontrollansvar. Den så kallade utlänningsnämnden inrättades för att avge yttranden till Socialstyrelsen i vissa utlänningsärenden, exempelvis från den 16 februari 1940 i ärenden rörande omhändertagande och kvarhållande i förläggning. Frågor om fördelning av statsanslag till privata flyktingkommittéer handlades av nämnden för statens flyktingshjälp och från den 1 oktober 1941 av statens flyktingnämnd, som bestod av fem ledamöter. Besvär över Socialstyrelsens beslut kunde i vissa ärenden anföras hos Kungl. Maj:t (justitiedepartementet), och i vissa ärenden var Socialstyrelsen skyldig att anhålla om Kungl. Maj:ts prövning.¹⁵

---

¹³ Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941* (Stockholm 1973).

¹⁴ Lindner (1994), s. 4.

¹⁵ SOU 1946:36, s. 19f.

Inom Socialstyrelsen handlades utlänningsärendena av den så kallade utlänningsbyrån. Denna bestod i sin tur av en kontroll- och en passavdelning. Kontrollavdelningen ansvarade för registrering och kontroll av utlännningar i riket samt utredningar med anledning av ansökningar om inreseviseringar eller förlängda vistelsetillstånd. Ärenden rörande utlänningsförläggningar sköttes från den 17 maj 1940 av en särskild förläggningsavdelning. Fram till den 1 oktober 1941 ansvarade Statens utrymningskommission (Utrymningskommissionen) för de öppna utlänningsförläggningarna, varefter detta ansvar övertogs av Socialstyrelsen.¹⁶ Förläggningsavdelningen ansvarade för driften av utlänningsförläggningarna (planläggning, ordning, förflyttningar och förpassningar) medan utlänningsbyrån ansvarade för in- och utskrivningar till och från förläggning.¹⁷ Den 1 juli 1940 uppgick antalet anställda inom ovan nämnda avdelningar till totalt 118 personer på Socialstyrelsen och 34 på Utrikesdepartementet.¹⁸

Generaldirektör för Socialstyrelsen var från och med den 1 juli 1939 Thorwald Bergquist. Under dennes tid som minister från den 1 januari 1940 till den 31 juli 1945 tjänstgjorde t.f. generaldirektören Karl J. Höjer. Utlänningsbyrån leddes från den 1 januari 1938 till den 17 maj 1940 av byråchef Kurt Bergström, från den 17 maj 1940 till och med den 15 maj 1941 av byråchef Ernst Bexelius, och från den 16 maj 1941 till och med den 24 september 1942 av byråchef Erik Drougge. Byrånspektören å extra stat (sedermera byrånspektör) Robert Paulson var chef för kontrollavdelningen inom utlänningsbyrån.¹⁹ Förläggningsavdelningen leddes från den 17 maj 1940 till den 18

---

¹⁶ SOU 1946:36, s. 46. Utrymningskommissionen hade bildats efter ett initiativ av socialminister Gustav Möller den 26 januari 1940. Denna myndighet ansvarade för utrymning av riskområden i händelse av krig. Avsikten hade ursprungligen varit att utrymningsfrågorna skulle handläggas av luftskyddsmyndigheterna. Uppgifterna visade sig dock vara alltför omfattande, vilket föranledde bildandet av en särskild myndighet. Se Erik Norberg, "Sweden a Danger Zone? Frågan om internering av diplomaterna i Stockholm", i Bo Hugemark (red.), *Vindkantring* (Stockholm 1993), s. 172ff.

¹⁷ SOU 1946:36, s. 20–24.

¹⁸ SOU 1946:36, s. 34.

¹⁹ Kontrollavdelningen inom utlänningsbyrån utgjordes i princip av den så kallade polisbyrån som inrättats den 2 december 1932, och vilken med personal överflyttades till Socialstyrelsen den 1 januari 1938. Robert Paulson hade i egenskap av kriminalöverkonstapel förestått polisbyrån från den 1 januari 1933. Paulson hade tjänstgjort under major Carl Petersén (chef för C-byrån) i marskalk Mannerheims stab under finska inbördeskriget 1918 och rekommenderats av överste Carlos Adlercreutz, chef för försvarstabens inrikesavdelning. Paulson dömdes 1945 till nio månaders fängelse för att till tyskarna ha lämnat ut säkerhetspolisens rapport om den brittiske spionen Rickman.

februari 1943 av överinspektör Kurt Bergström, som därefter var tjänstledig. Utlänningsnämnden hade tre ledamöter: ordföranden, f.d. justitierådet N. Gärde, t.f. presidenten H.J. Nordenskjöld och rektorn Beth Hennings.²⁰

Förläggningar och internerade

Utlänningsförläggningarna (förutom förvaringsanstalterna) delades in i öppna och slutna förläggningar, båda ledda av förläggningsdirektörer.

För att ordna uppehälle för nyanlända utlänningar och flyktingar organiserades öppna utlänningsförläggningar. I dessa kunde utlänningarna hållas under observation för att, om så ansågs påkallat, senare överföras till slutna förläggningar. Till de öppna förläggningarna räknades också så kallade disciplinförläggningar, i vilka vistelsen innebar en frihetsinskränkning i och med att uppehållsviseringen begränsades till förläggningssorten. De helt öppna utlänningsförläggningarna uppdelades på mottagningsläger, arbetsförmedlingsläger och vårdläger. Inom en förläggning kunde dock flera olika verksamheter bedrivas. Den första öppna förläggningen upprättades i april 1940.²¹

Ett antal slutna förläggningar (interneringsförläggningar) inrättades för att helt kunna frihetsberöva vissa kategorier av civila utlänningar (om än inte i direkt fängelseliknande former). De första slutna förläggningarna – de inledningsvis nämnda Långmora och Smedsbo i Kopparbergs län – inrättades i mars 1940. Myndighetsansvaret för såväl driften som internerna åvilade Socialstyrelsen. Långmora och Smedsbo var de enda slutna förläggningar som var i drift under 1940 och 1941.²²

Utlänningar kunde tas i fängsligt förvar antingen under en kortare tid som en provisorisk säkerhetsåtgärd eller under en längre period, så kallat långtidsförvar. Var förvarstagandet provisoriskt, intogs utlänningen i polisarrest, i härads- eller stadsfängelse, eller på statlig fångvårdsanstalt. Förvarstagande av utlänningar reglerades i en handbok utgiven av justitiedepartementet den 1 december 1940.²³

Se SOU 1946:36, s. 23f; Jan Linder, *Andra världskriget och Sverige. Historia och mytbildning*, (Stockholm 1997), s. 177f; Molin (1982), s. 191ff och Rehn (2002), s. 21.

²⁰ SOU 1946:36, s. 19–24.

²¹ SOU 1946:36, s. 46.

²² SOU 1946:36, s. 44 och Lindner (1994), s. 3–13.

²³ SOU 1946:36, s. 43.

Antalet internerade i respektive interneringsförläggning varierade från dag till dag, och som ett underlag för det totala antalet internerade utläningar vid en given tidpunkt är sådana uppgifter inte relevanta. Siffrorna är dock intressanta, eftersom de ger en antydning om förläggningarnas storlek, såväl vad avser de enskilda förläggningar i sig som förläggningarnas storlek relativt varandra samt om förläggningssystemets totala omfattning.

Då det inte finns någon statistik i källmaterialet över antalet internerade per kategori, måste sådana uppgifter utgå från antalet internerade i respektive förläggning. I förläggningarna fanns ofta samtidigt interner från olika kategorier (exempelvis nazister, antinazister, kommunister och norska kungatrogna). Därför måste antalsuppgifter med utgångspunkt från kategorier av internerade bli skattningar.

Det maximala antalet interner på Långmora och Smedsbo, från upprättandet till december 1941, var 54 respektive 36. I båda dessa förläggningar var huvuddelen av de internerade antinazister och/eller kommunister, i huvudsak tyskspråkiga statslösa och judar.²⁴

Behandlingen av de internerade

I enlighet med tillägget till tillsynskungörelsen av den 25 februari 1940 infördes alltså möjligheten att genom myndighetsbeslut internera och ta civila utläningar i fängsligt förvar.²⁵

Socialstyrelsen förordnade internering efter hörande av utlänningsnämnden. Länsstyrelserna ansvarade för verkställandet. Skälen till interneringen förelades inte den internerade och ingen rättslig prövning föregick interneringsbeslutet. Överklagande kunde endast ske om utlänningsnämnden varit oenig om, eller i sin helhet motsatt sig beslutet, eller om nämnden över huvud taget inte hörts. Överklaganden tillställdes i sådana fall Kungl. Maj:t. Interneringen innebar ett frihetsberövande, vilket omprövades efter närmare ett år. Omprövningen grundades på ett utlåtande från förläggningsdirektören. I regel beslutade

---

²⁴ Lindner (1994), s. 3–13. Kategoriangivelsen för respektive förläggning utgår ifrån vad som med säkerhet kan sägas ha utgjort den dominerande kategorin i respektive förläggning. Källmaterialet är delvis motsägelsefullt, varför kategoriseringarna alltid blir en fråga om tolkning. Exempelvis kan interner som i förteckningar och förläggningsrapporter anges som norrmän ha tillhört antingen kategorin antinazister eller kategorin samarbetsmän.

²⁵ Rehn (2002), s. 20; Hallberg (2001), s. 142.

Socialstyrelsen i enlighet med utlåtandet och omprövningsbeslutet kunde inte överklagas. Interner delgavs varken skälen för förlängning av interneringen eller skälen för frisläppande.²⁶

Verksamheten i de slutna förläggningarna reglerades av det reglemente som Socialstyrelsen utfärdade i mars 1940.²⁷ Internerna fick inte lämna förläggningen utan Socialstyrelsens tillåtelse. Förläggningsdirektören kunde dock, efter tillstånd av Socialstyrelsen, meddela permission för högst 24 timmar. Internerna var skyldiga att efterkomma Socialstyrelsens och förläggningsdirektörens föreskrifter, delta i hushållsgöromål och i övrigt sysselsätta sig med lämpligt arbete.²⁸

Förvarstaggande av utlänningar reglerades, som konstaterats, i en handbok utgiven av justitiedepartementet. I denna stadgades att utlänningar tagna i förvar kunde likställas med anhållna personer.²⁹

Flyktingarna från Nazityskland och de ockuperade och annekterade områdena bemöttes avvaktande och kallsinnigt av svenska myndigheter under de första krigsåren. Behandlingen av dem följde ett tydligt mönster. Efter ankomsten till Sverige placerades de i regel i ett öppet läger (mottagningscentral) där deras medicinska status kunde kontrolleras. Under tiden på mottagningscentralen utreddes också huruvida de över huvud taget var att anse som flyktingar, och om att så var fallet, huruvida det fanns anledning att vidare hålla dem under observation. I de fall flyktingarna ansågs vara säkerhetsrisker, eller då det av andra skäl ansågs tillrådligt att hålla dem under uppsikt, frihetsberövades de genom internering i slutna förläggning. Flyktingar som tidigare försatts på fri fot kunde senare interneras. Grov misskötsamhet inom förläggningarna, rymning, kriminalitet eller liknande förseelser kunde resultera i att flyktingar togs i fängsligt förvar.

Behandlingen av internerna i de slutna förläggningarna Långmora och Smedsbo var i regel human, även om internernas möjligheter att meddela sig med omvärlden och ta emot besök var kringskurna och de arbetsuppgifter som anvisades monotona och lågt kvalificerade. Internerna fick förpläg-

---

²⁶ Rehn (2002), s. 94; Hallberg (2001), s. 142; Lindner (1994), s. 5f.

²⁷ Lindner (1994), s. 10.

²⁸ SOU 1946:36, s. 45.

²⁹ SOU 1946:36, s. 43.

nad, möjlighet till rekreation och viss förkovran.³⁰ Det anmärkningsvärda med behandlingen var det godtyckliga frihetsberövandet och i synnerhet det faktum att internerna inte fick veta orsaken till interneringsbeslutet och inte hade rätt till rättslig prövning av det.

Ett belysande exempel på behandlingen av flyktingar från nazistisk förföljelse erbjuder hanteringen av de interner som senare (under 1942) kom att anhållas i samband med den så kallade Långmorarazzian.³¹ Huvuddelen av dessa var tyskspråkiga och hade internerats mellan 1939 och 1941. Samtliga var antinazister och/eller kommunister. Interneringsskälerna hade i allmänhet varit godtyckliga, i vissa fall baserade på rena indicier och hörsägen. Exempelvis hade en tyskspråkig före detta sjöman, som flytt från den nazistiska regimen av politiska skäl, internerats efter att i mars 1940 hos Socialstyrelsen ha ansökt om förlängt uppehålls- och arbetstillstånd. Skälet till interneringen var att han, enligt polisen i Göteborg, "varit synnerligen aktiv bland där bosatta kommunistiska utlännningar". En tysk före detta gruvarbetare, som arbetade som korvförsäljare i Helsingborg, internerades på lika lösa grunder. I mars 1940 lämnade "olika personer" uppgifter till polismyndigheten i Göteborg om att mannen misstänktes för att bedriva politisk propaganda i sitt korvstånd. En annan person anmälde till polismyndigheten att mannen "livligt" diskuterade politik med kunderna i ståndet, och att han vid ett tillfälle uttryckt tillfredsställelse över att Sovjetunionen angripit Finland. På dessa grunder hemställde polismyndigheten via länsstyrelsen om att Socialstyrelsen skulle låta internera korvförsäljaren. Socialstyrelsen biföll och beslöt den 17 juni 1940 att mannen skulle interneras i Långmora. Utlänningsnämnden hade inget att erinra mot beslutet.³²

Frihetsinskränkningarna resulterade inte sällan i missnöje inom förläggningarna. Detta yttrade sig i besvärsskrivelser till svenska myndigheter. Så var exempelvis fallet med den grupp interner (de så kallade "elva från Loka") som ansåg sig på felaktiga grunder internerade i Långmora. Deras hemställan om frigivande bifölls inte.³³ I disciplinförläggningen för po-

---

³⁰ Se korrespondens, RA SUKL, Smedsbo, vol. BI:1 och RA SUKL, Långmora, vol. BI:1 och Lindner (1994), s. 3–13.

³¹ Denna razzia omfattade 26 interner från såväl Långmora (nitton stycken) som Smedsbo (sju stycken); SOU 1946:36, s. 74.

³² SOU 1946:36, s. 74–90.

³³ Lindner (1994), s. 3f.

lacker i Hammarby i Nora hade förläggningsdirektören Gustaf de Pomian av Socialstyrelsen blivit instruerad att samla in utlänningarnas pass för att förhindra fortsatta otillåtna resor till Stockholm samt att meddela utlänningarna var de fick uppehålla sig. Dessutom skulle de betala 2,50 kronor per dag.³⁴ Utlänningarnas förtroendeman, ingenjör Wodzinski, vägrade tillsammans med en grupp äldre utlänningar att lyda dessa order, och sade att "man brukar leva gratis i koncentrationsläger". Dessutom vägrade de äldre internerade att erkänna de Pomian som förläggningsdirektör.³⁵

Sammantaget var behandlingen av ovan nämnda kategori sträng. Om en utlänning över huvud taget tillerkändes flyktingstatus, och därmed fick stanna i Sverige, kunde han räkna med att sättas under uppsikt, och i värsta fall frihetsberövas på obestämd tid utan möjlighet till rättslig prövning.

De norska flyktingarna under denna period behandlades bättre än övriga flyktinggrupper i åtminstone ett avseende; de togs i stor utsträckning emot och fick flyktingstatus i Sverige. Mellan den 1 april och början av december 1941 uppgick andelen avvisade normmän till 27 procent (797 personer) av det totala antalet anlända. Anledningen till denna relativa generositet var att begreppet politisk flykting i normmännens fall gavs en mycket vid definition.³⁶ I övrigt var behandlingen av normmännen hård och avvaktande.

De norska flyktingarna togs vid ankomsten ofta i förvar och underkastades omfattande förhör. Därefter förlades de på landsbygden där de förbjöds att delta i all typ av militärt anknuten utbildning, varefter de skickades ut i hårt skogsarbete under vilket de dock fortfarande ansågs utgöra säkerhetsrisker. Av säkerhetsskäl önskade också de svenska myndigheterna undvika stora grupper av normmän i rikets största städer. Norsk så kallad "patriotisk" verksamhet – exempelvis kurirverksamhet för motståndsrörelsens eller den norska exilregeringens räkning – var förbjuden i Sverige och beivrades med kraft av svenska myndigheter. Detta tog sig uttryck i bland annat arresteringar av kurirer. Norska flyktingar som greps för sådan verksamhet riskerade internering eller att ställas inför rätta anklagade för olaglig underrättelseverksamhet, vilket

---

³⁴ Troligen avsåg detta kostnader för uppehälle. Beloppet torde ha avräknats från utlänningarnas dagersättning.

³⁵ Se brev från Gustaf de Pomian (förläggningsdirektör) till Statens utrymningskommission, den 8 oktober 1941, RA SUKL, Hammarby, vol. 1.

³⁶ Ole Kristian Grimnes, *Ett flyktingsamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–1945* (Oslo 1969), s. 80–84.

kunde leda till fängelsestraff.³⁷ I en operation som samordnades med Gestapo sprängde den svenska polisen i slutet av juni 1941 den sovjetiska säkerhetstjänstens (NKVD) underjordiska sabotagenätverk i Sverige – den så kallade Bernhardorganisationen, populärt kallad ”Wollweberligan” efter dess tyske ledare Ernst Wollweber. I detta nätverk ingick en i Sverige boende norrman, Martin Rasmussen-Hjelmen, som tidigare arresterats. Hjelmen utlämnades till Norge den 20 januari 1941, varifrån han senare transporterades till Tyskland. Svensk polis översände information till Gestapo om honom och bad också Gestapo att översända eventuell ny information om hans aktiviteter i Sverige. Hjelmen kom att torteras och dömdes senare till döden. Han avrättades genom halshuggning den 30 maj 1944. De norska flyktingarna betraktades som potentiella säkerhetsrisker av svenska myndigheter.³⁸

Tyskt hot och avvaktan: januari till november 1942

Skeendet i omvärlden

Från 1942 ställde Förenta staterna med sin enorma industriella kapacitet sina resurser till de allierades förfogande. Detta innebar en avgörande förändring av förutsättningarna för kriget i stort, men den tyska krigsmakten hade fortfarande framgångar på slagfältet. I och med att den tyska sommaroffensiven i södra Sovjetunionen misslyckades, stora tyska stridskrafter därefter inringades vid Stalingrad och tyska styrkor besegrades vid El Alamein, blev det dock tydligt att även det militära läget hade förändrats till de allierades fördel.

För Sveriges del var dock det militära hotet från Nazityskland i allra högsta grad påtagligt, vilket tydliggjordes av ”februarikrisen” 1942. I syfte att stoppa en hotande allierad intervention i Norge och säkra de svenska malmfälten beordrade den tyska statsledningen att ett preventivt angrepp mot Sverige skulle förberedas. Angreppet skulle genomföras i februari från Norge,

---

³⁷ Ibid.

³⁸ Se SOU 1946:36, s. 172–187 och Lars Gyllenhaal & Lennart Westberg, *Svenskar i krig 1914–1945* (Lund 2004), s. 324ff.

Danmark och över Östersjön och invasionsstyrkan planerades uppgå till 600 000 man. I slutet av februari kom indikationer om att hotet avtagit.³⁹

Detta skede innebar en mycket komplicerad situation för den svenska statsledningen. De allierade hade fått ett avgörande strategiskt och ett visst militärt övertag, vilket förändrade deras agerande gentemot Sverige samtidigt som Sveriges läge gentemot Nazityskland inte hade förbättrats. Svenska myndigheter kunde skönja en allierad seger på längre sikt men kunde på intet sätt bortse från tyska krav eller påtryckningar.

Interneringssystemets utformning

Inga nya slutna förläggningar tillkom under denna period. Huvuddelen av de internerade tillhörde fortfarande kategorin antinazister/kommunister. Antalet internerade hade dock ökat något, till 72 i Långmora och 46 i Smedsbo.⁴⁰

Behandlingen av de internerade

Den 18 september 1942 inrättades en särskild avdelning för långtidsförvar av utlänningar på rannsakningshäktet i Kalmar och en därtill ansluten koloni i Ödevata. Från detta datum skulle, enligt föreskrift av Kungl. Maj:t, utlänningar tagna i långtidsförvar behandlas som fängelsefångar, om än med rätt till arbete.⁴¹

Den 13 november 1942 genomfördes den så kallade Långmorarazzian. För genomförandet var totalt 58 polismän kommenderade (34 till Långmora och 24 till Smedsbo). Bakgrunden till razzian var misstankar om att en kommunistisk/antinazistisk sabotageorganisation bildats på dessa förläggningar. Organisationen misstänktes ha skaffat våldsmedel i form av sprängämnen och dessutom en radiosändare. Misstankarna var helt och hållet baserade på indicier och hörsägen. Razzian omfattade husrannsakan och kropsvisitation av samtliga interner. Den resulterade i att 26 interner an-

---

³⁹ Erik Carlsson, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* (Lund 1998), s. 159; Åke Uhlén, *Februarikrisen 1942. Svensk säkerhetspolitik och militär planering 1941–1942* (Stockholm 1972), s. 176f.

⁴⁰ Se antalsuppgift, RA SUKL, Långmora, vol. BIII:1 och förteckning, RA SUKL, Smedsbo, vol. B:2.

⁴¹ SOU 1946:36, s. 43.

hölls och avfördes till Stockholms rannsaktionsfängelse. Den formella grunden för anhållandet var misstanke om brott enligt lagen den 13 december 1940 om straff för sabotage.⁴²

Genom beslut den 11 och 12 december 1942 togs 20 av de 26 internerna i fängsligt förvar (sju enligt tidigare beslut). Sex av internerna återfördes till sluten förläggning.⁴³

En kategori civila flyktingar som tillkom under perioden var sovjetiska medborgare, främst förrymda krigsfångar från Finland. Dessa flyktingar omhändertogs i slutna förläggningar som drevs av den sovjetiska legationen. Denna något märkliga konstruktion kan ha sin förklaring i den tvetydighet som kännetecknade perioden. Å ena sidan önskade svenska myndigheter troligen hålla de sovjetiska medborgarna under uppsikt och inför det fortfarande mäktiga Nazityskland ge intryck av att göra just detta. Å andra sidan började nu krigsutgången te sig högst osäker, vilket motiverade viss undfallenhet gentemot Sovjetunionen.⁴⁴

Krigslyckan vänder: december 1942 till juli 1943

Skeendet i omvärlden

I slutet av november 1942 slutfördes den sovjetiska inringningen av den tyska 6:e armén i Stalingrad och i januari 1943 tvingades fältmarskalk

---

⁴² SOU 1946:36, s. 103.

⁴³ SOU 1946:36, s. 126.

⁴⁴ Behandlingen av de sovjetiska flyktingarna under denna period rymmer, förutom det udda administrativa upplägget avseende driften och ansvarsfördelningen i förläggningarna, ytterligare en intressant aspekt. Till skillnad från vad som var fallet med andra flyktingkategorier, för vilka uppsikten endast var skenbar, önskade svenska myndigheter hålla de sovjetiska flyktingarna under *faktisk* uppsikt. Detta *kan* ha haft rasistiska skäl, vilket antyds av utsagor från lägerchefer och högre befattningshavare i läger för sovjetiska medborgare. Utsagorna uttrycker oro för umgänge mellan de sovjetiska internerna och svenska kvinnor med hänvisning till att de sovjetiska internerna skulle vara undermåliga som barnafäder. Synen på de sovjetiska internernas karaktär sammanfattas med orden: "lita aldrig på en ryss – en regel utan undantag". Se Göran Andolf, "Militära interneringar i Sverige under de första krigsåren", i Bo Hugemark (red.), *Vindkantring* (Stockholm 1993), s. 212f och J.G. Weijnblad, "Rysslägrer vid Byringe år 1944", i *Sörmlandsbygden. Södermanlands hembygds- och museiförbunds årsbok* (1962), passim.

Paulus slutligen kapitulera. Misslyckandet för den stora tyska sommaroffensiven vid Kursk/Orjol innebar inledningen till den tyska östarméns, huvuddelen av de tyska stridskrafternas, definitiva sönderfall. Slaget vid Kursk i juli 1943 kan därmed betecknas som krigets slutliga vändpunkt.⁴⁵ Den svenska statsledningen var nu i ännu högre grad tvungen att tillmötesgå krav från de allierade trots att den militära situationen i Sveriges närområde inte hade förändrats.

Att det tyska hotet var i allra högsta grad närvarande visar det som framkommit om det tyska så kallade Krigsfall Sverige 1943, en plan för en snabb invasion och ockupation av Sverige under sommaren 1943.⁴⁶ Huvudanledningen till att ett tyskt angrepp inte blev av var att den tyska ledningen inte ansåg sig kunna avvara de styrkor som avdelats för operationerna i Sverige.⁴⁷

Interneringssystemets utformning

De drastiska förändringarna i krigslyckan fick direkta effekter på interneringssystemet. Ett antal nya slutna förläggningar inrättades och andra kategorier av utlänningar kom i större utsträckning än tidigare att interneras. Vid årsskiftet 1942/1943 tillkom en förläggning i Rengsjö utanför Bollnäs i Gävleborgs län.⁴⁸ Den var avsedd att hysa kriminella och observationsfall (huvudsakligen norr-

---

⁴⁵ John Erickson, *Stalins war with Germany* (London 1983), s. 135.

⁴⁶ Jan Linder, *Svär neutralitet. Sverige under två sekel* (Stockholm 2003), s. 128ff och Zetterberg (1994), s. 57–76.

⁴⁷ Den tyska sommaroffensiven på östfronten vid Kursk hade misslyckats, och de allierade hade vid ungefär samma tidpunkt invaderat Italien. Dessutom hade de allierade inlett en operation i syfte att ge sken av ett förestående anfall mot Norge. Denna operation – Tindall – innebar intensifierad allierad flygspaning mot Bergen–Oslo–Kristiansand–Stavangerområdet. Se Kent Zetterberg, "Svensk säkerhetspolitik 1943. En balansakt på slak lina mellan de krigförande", i Bo Hugemark & Göran Andolf (red.), *Nya fronter? 1943 – spänd väntan* (Stockholm 1994), s. 88f och Wilhelm M. Carlgren, *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (Stockholm 1973), s. 413.

⁴⁸ Se första anställningsdatum för personal (den 28 december 1942), och första inlägg i diarium (den 8 januari 1943), RA SUKL, Rengsjö, vol. C:1 och D:1. I SOU 1946:36 anges på s. 44 att den slutna förläggningen i Rengsjö upprättades i slutet av 1943. I promemorian från 1943 års utlänningsakkunniga påstås (på s. 44) att Rengsjöförläggningen skulle ha varit i gång från maj 1942. Arkivmaterialet tyder dock på att förläggningen upprättades vid årsskiftet 1942/1943.

män och danskar).⁴⁹ I Gävleborg togs under våren och försommaren 1943 de två systerförläggningarna Florsberg och Hälsingmo i bruk, avsedda att hysa danska respektive norska nazister och samarbetsmän.⁵⁰ Även i den tidigare etablerade förläggningen i Smedsbo började norska nazister och samarbetsmän att förekomma.⁵¹ Av de internerade under perioden kan i runda tal 91 hänföras till kategorin kommunister och antinazister, 67 till kategorin nazister och samarbetsmän (dessa var i huvudsak norrmän och danskar), och 35 till kategorin kriminella och observationsfall.⁵²

Behandlingen av de internerade

Behandlingen av internerarna ändrades under detta skede i och med en kungörelse den 11 december 1942 (nr 946). I samband med denna fastställde regeringen ett reglemente för Långmora, Smedsbo och Rengsjö. Internerna var nu skyldiga att utföra anvisat arbete. Detta skulle i första hand utgöras

---

⁴⁹ Urvalet av interner tycks *inte ha varit politiskt betingat*, men huvuddelen av de norska och danska internerarna torde i någon mån ha varit kungatrogna i och med att en viktig orsak till att de internerats istället för att utvisas var att ockupationen i Norge och Danmark omöjliggjorde avvisning till dessa länder. Se rapporter, RA SUKL, Rengsjö, vol. D:1.

⁵⁰ SOU 1946:36, s. 44.

⁵¹ Ett större antal norrmän internerades under de första månaderna 1943 i Smedsbo. Mellan den 1 mars och den 1 april 1943 hade alla utom en av dessa förflyttats från förläggningen. Då denna tidsperiod sammanfaller med upprättandet av Hälsingmo/Florsberg är det sannolikt att dessa interner var norska samarbetsmän som förflyttades från Smedsbo till en egen förläggning så snart som en sådan hade inrättats. Se förteckningar över interner, RA SUKL, Smedsbo, vol. B:2.

⁵² Se förteckning, RA SUKL, Smedsbo, vol. B:2. Av Smedsbos 43 interner utgjordes sannolikt 21 interner av norska samarbetsmän som överflyttades till Hälsingmo/Florsberg i samband med dessa förläggningars inrättande. Antalet interner redovisades gemensamt vad avser Hälsingmo och Florsberg. Vid tiden för förläggningarnas inrättande användes dock enbart Florsbergsförläggningen. Med utgångspunkt ifrån veckorapporter kan därför den senare fördelningen av internerarna mellan Hälsingmo och Florsberg skattas. Se exempelvis veckorapport nr. 5 avseende perioden från den 28 mars till den 3 april 1943, RA SUKL, Hälsingmo, vol. BII:1. Se antalsuppgift, RA SUKL, Långmora, vol. BIII:1; dokumentation och korrespondens, RA SUKL, Rengsjö, vol. A:1, vol E:1 och E:1; veckorapport nr. 18 avseende perioden från den 27 juni till den 3 juli 1943, RA SUKL, Hälsingmo, vol. BII:1.

av arbete som var nödvändigt för förläggningens skötsel men kunde också utgöras av skogs-, jordbruks- och vägarbete.⁵³

Denna period innebar avgörande förändringar i bemötandet och hanteringen av utländska antinazister och kommunister respektive pronazistiska utlänningar och flyktingar. Detta blir tydligt vid en jämförelse mellan å ena sidan hur de interner som anhölls i Långmorarazzian behandlades och å andra sidan behandlingen av flyktingar från främst Norge och Danmark, som där tillhört nazistiska organisationer eller på annat sätt samarbetat med den tyska ockupationsmakten. Behandlingen av den sistnämnda gruppen kan också med fördel jämföras med hur övriga norska flyktingar bemöttes.

Av de interner som tagits i förvar efter Långmorarazzian frisläpptes ingen när beslutet om förvarstagande omprövades den 19 februari 1943. Sju interner kvarhölls i förvar och resterande tretton omhändertogs i förläggning. En knapp månad senare hade allt förändrats; samtliga 26 interner som anhållits vid razzian frigavs mellan den 3 mars och den 30 juni 1943. Detta skedde i tjugo fall genom beslut av Kungl. Maj:t. och i sex fall genom beslut av Socialstyrelsen.⁵⁴

De norska och danska samarbetsmän som anlände som flyktingar till Sverige började under denna period interneras i de nyöppnade slutna förläggningarna Hälsingmo och Florsberg.⁵⁵ Behandlingen av internerna i dessa förläggningar var relativt mild. Förläggningsområdet var inte taggtrådsinhegnat och internerna bereddes möjlighet att bada i den närliggande Florsjön under arbetsfri tid.⁵⁶

I den slutna förläggningen Rengsjö omhändertogs kriminella och observationsfall från i huvudsak Norge och Danmark, vilka på grund av rådande omständigheter i dessa länder inte kunde avvisas. Regimen i denna förläggning måste betraktas som särskilt sträng. Rengsjö var den enda slutna förläggning som omgärdades av taggtråd, och vaktkonstaplarna var uniformerade och beväpnade. Naturliga visitationer genomfördes en gång i timmen. Detta skedde antingen med hjälp av ficklampor eller genom att belysningen i hela logementet tändes. Internerna sattes i hårt kroppsarbete med exempelvis stenbrytning och straffades med

---

⁵³ SOU 1946:36, s. 45.

⁵⁴ SOU 1946:36, s. 126.

⁵⁵ SOU 1946:36, s. 44.

⁵⁶ Se tjänsteanteckning den 30 juni 1943, RA, SUKL, Hälsingmo, B1:2.

livsmedelssanktioner vid "undermåliga" arbetsprestationer. Brevcensur tillämpades och vaktkonstaplarna reglerade vilka radioutsändningar internerna fick lyssna på; internerna hade enbart högtalare i sina baracker. Radioapparaten kontrollerades från vaktkonstaplarnas lokaler. Permissioner beviljades ytterst sällan. Den stränga regimen i Rengsjö ledde till svåra disciplinproblem i form av rymningar, arbetsvägran, oro och uppträden i förläggningen.⁵⁷

Kriget avgjort men fortsätter: augusti 1943 till juli 1944

Skeendet i omvärlden

På stormaktskonferensen i Casablanca hade de allierade krävt en ovillkorlig tysk kapitulation, och efterkrigsplaneringen fortskred under konferensen i Teheran i november 1943. I början av juli 1944 stod det klart att den allierade invasionen i Normandie lyckats men i och med att attentatsförsöket mot Hitler den 20 juli misslyckades grusades alla förhoppningar om ett snabbt krigsslut; det som återstod var en lång och kaosartad dödsstrid.

Efter det tyska nederlaget vid Kursk, invasionen av Italien och en minskad risk för att Krigsfall Sverige skulle genomföras, sade Sverige upp transiteringsavtalet med Tyskland och slöt strax därefter ett nytt handelsavtal med de allierade.⁵⁸ Den svenska statsledningen sökte också på andra sätt visa sig tillmötesgående gentemot de allierade. Ett exempel på detta är Sveriges mottagande av omkring 7 500 danska judar och andra danska flyktingar i oktober 1943.⁵⁹

---

⁵⁷ Se SOU 1946:36, s. 45 samt ordningsföreskrifter, rapporter och korrespondens, RA SUKL, Rengsjö, vol. A:1, vol E:1 och E:1.

⁵⁸ Detta skedde trots att läget fortfarande var spänt. Slagskeppet Admiral Scheer och kryssaren Leipzig låg i Köpenhamn och hundratals landstigningsfartyg och kryssaren Nürnberg hade siktats på Bornholm. Se Ericson (1994), s. 200.

⁵⁹ Marrus (2002), s. 271 och s. 287f och Göte Friberg, *Stormcentrum Öresund. Krigsåren 1940–45* (Stockholm 1977), s. 115–122. Efter oroligheter i flera danska städer tillställdes den danska regeringen den 28 augusti 1943 ett antal krav från tysk sida, vilka innebar att undantagstillstånd skulle införas. Dessa krav tillbakavisades av såväl den danske kungen som regeringen. Den 29 augusti inledde därför tyska styrkor en

Under hösten 1943 uttryckte den sovjetiska statsledningen missnöje med vad som betraktades som svensk undfallenhet gentemot Tyskland och krävde ett svenskt krigsinträde på de allierades sida.⁶⁰

Sveriges läge var fortfarande mycket komplicerat. Finland var visserligen på väg att sluta en separatfred med Sovjetunionen, sovjetiska stridskrafter hade trängt fram till de västra tyska riksgrensarna, och krigsutgången i stort var given. Stora tyska truppstyrkor stod emellertid fortfarande i såväl Danmark som Norge, och trots att den svenska hållningen mot Tyskland nu avsevärt hårdnat fanns det risk för begränsade tyska krigshandlingar. Dessutom hade de sovjetiska framgångarna stärkt de kommunistiska krafterna i Sverige, vilket var en anledning till stor svensk oro.

Interneringssystemets övergripande organisation

Ledning: myndigheter, avdelningar och chefer

Den 1 juli 1944 inrättades en ny övergripande utlänningsmyndighet, Statens utlänningskommission (Utlänningskommissionen). Den övertog Socialstyrelsens utlänningsbyrås och förläggningsavdelnings uppgifter samt de viseringsärenden som tidigare hade handlagts av Utrikesdepartementets expedition för utländska passärenden.⁶¹ Utlänningskommissionen bestod av tre byråer (kontroll-, pass- och sociala byrån) och en kansliavdelning. Kontrollbyrån ansvarade för den tekniska utlänningskontrollen (register), ärenden rörande omhändertagande i förläggning samt förpassnings- och avvisningsärenden. Passavdelningen skötte frågor rörande inreseviseringar, vistelsetillstånd och permissioner för besök i skyddsområden eller andra för utlänningsförbjudna områden. Den sociala byrån ansvarade för driften av öppna och slutna utlänningsförläggningar

---

operation i syfte att avväpna danska förband. Samtidigt utlystes undantagstillstånd i hela Danmark. Se Ericson (1994), s. 201ff.

⁶⁰ Med anledning av detta utvisades också den svenske ministern i Moskva, Vilhelm Assarsson, den 18 december 1943. Se Zetterberg (1994), s. 91–96.

⁶¹ Utlänningskommissionens namn berodde på att man trodde att den skulle bli provisorisk; Sverker Oredsson, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft* (Lund 2001), s. 357.

samt flyktingshjälp.⁶² Kansliavdelningen handlade personal- och administrativa ärenden samt vissa remissärenden.⁶³

Utlänningskommissionen bestod av ordföranden, byråchefen Ernst Bexelius, och ytterligare åtta ledamöter. Kontrollbyrån leddes av byråchef Carl Christian Schmidt och passbyrån av byråchef Gustav Lindencrona. Chef för den sociala byrån var byråchef Martin Perslow.⁶⁴ Utlänningskommissionen hade vid inrättandet 194 anställda.⁶⁵

Förläggningar och internerade

För att hysa det ökande antalet interner med allvarliga psykiska problem inrättades i oktober 1943 ytterligare en förläggning i anslutning till Sätters sjukhus i Kopparbergs län.⁶⁶ Smedsbo, som tidigare hyst antinazistiska interner, kom nu att få ett klientel huvudsakligen bestående av nazister och samarbetsmän.⁶⁷ Vilken kategori av internerade som dominerade i Långmora under denna tid är svårt att fastställa. Sannolikt var det fortfarande i huvudsak antinazister och kommunister. Det högsta antalet interner i Långmoraförläggningen under denna period var 68.⁶⁸ Av de övriga internerade under denna period var omkring 128 norska och danska samarbetsmän och 65 psykiskt sjuka och kriminella.⁶⁹

---

⁶² I den sociala byrån ingick Socialstyrelsens avdelning för utlänningsföreläggningar jämte statens flyktingsnämnds kansli. Se RA SUKL, Eckersholm, vol 1, brev från överinspektör Perslow till förläggningsdirektören på Eckersholm den 29 juni 1944.

⁶³ SOU 1946:36, s. 20.

⁶⁴ SOU 1946:36, s. 20.

⁶⁵ SOU 1946:36, s. 34.

⁶⁶ Se datum för första anställning av förläggningsdirektör (den 16 oktober 1943) i personaluppgift den 3 juni 1946, RA SUKL, Sätters sjukhus, vol. 3. Se även SOU 1946:36, s. 45.

⁶⁷ Se förteckningar, RA SUKL, Smedsbo, vol. B:2.

⁶⁸ Se antalsuppgift, RA SUKL, Långmora, vol. BIII:1.

⁶⁹ Se RA, SUKL: "Förteckning över på Hälsingmo omhändertagna flyktingar" den 31 december 1943; Hälsingmo, vol BII:1, förteckning; Smedsbo, vol. B:2, rapport från statspolisen den 22 november 1944; Rengsjö, vol. A:1. Antalsuppgiften för Säter avser maximalt antal interner. Den anges i brev från förläggningsdirektören Eric Abrahamsson till SUK, den 25 september 1944. Se RA SUKL, Sätters sjukhus, vol. 4.

Behandlingen av de internerade

I september 1943 mildrades de bestämmelser som reglerade interneringsförfarandet. Den maximala interneringstiden bestämdes till fyra månader. Vidare skulle interneringsskålen anges. Visst beteende – exempelvis kriminalitet – kunde innebära kvarhållande ett antal månader efter beslut av Kungl. Maj:t.⁷⁰ Samtidigt utfärdades ett nytt reglemente för de slutna förläggningarna. Det innebar inte några avgörande förändringar. Dessutom utfärdades en kungörelse (nr 715) som stadgade att provisoriskt förvarstagen utlänning skulle behandlas som en individ kvarhållen för misstanke om brott, medan utlänningstagen i långtidsförvar skulle behandlas som en fängelsefånge, om än utan att underkastas icke ändamålsenliga frihetsinskränkningar.⁷¹

Denna period innebar en utökad internering av norska och danska samarbetsmän och quislingar i Hälsingmo och Florsberg.

Allierad seger: augusti 1944 till december 1945

Skeendet i omvärlden

Den 24 augusti 1944 befriades Paris av de allierade, och under hösten 1944 kom den tyska krigsansträngningen att bryta samman. I mitten av oktober 1944 trängde sovjetiska stridskrafter in i Ostpreussen.⁷² Samtidigt rasade strider i Baltikum. För att bryta dödläget längs den finsk-sovjetiska fronten och tvinga fram ett avgörande gick sovjetiska stridskrafter till storoffensiv den 9 juni 1944. I längden hade de finska styrkorna inga möjligheter att stoppa den sovjetiska anstormningen, varför stilleståndsförhandlingar inled-

---

⁷⁰ Rehn (2002), s. 94.

⁷¹ SOU 1946:36, s. 43, 45f.

⁷² Västallierade styrkor bröt in i det tyska riksområdet vid Aachen och vid Mosel i mitten av september 1944. De allierade operationerna Market och Garden misslyckades senare samma månad med att säkra de holländska broarna. Hade de lyckats hade det inneburit att de allierade kunnat rikta ett slag direkt in i Ruhrområdet, som kunnat avgöra kriget före utgången av 1944. Se Basil Henry Liddell Hart, *Andra världskrigets historia*, 2 (Stockholm 1985), s. 257 och William L. Shirer, *Det tredje rikets uppgång och fall. Det nazistiska Tysklands historia*, 4 (Stockholm 1977), s. 213.

des den 14 september 1944. Fem dagar senare undertecknades stilleståndsavtalet. Villkoren var utomordentligt hårda.

Sveriges militära läge var mycket utsatt även i krigets slutskede. Sovjetarmén stod nu på Bornholm, i Polen, i östra Tyskland, i Baltikum och i Nordnorge intill Sveriges riksgrens.⁷³

Krigsutvecklingen föranledde också västmakterna att ställa allt större krav på den svenska regeringen.⁷⁴ I förhandlingarna med Sverige anförde västmakterna nu i allt större utsträckning moraliska argument.⁷⁵

Under denna period började också västmakterna att bli allt mer uppenbar i och med befrielsen av förintelse- och koncentrationslägren. Under hösten 1944 tog Sverige emot 30 000 balter och 40 000 finländare, och under våren 1945 kom 30 000 före detta koncentrations- och arbetslägerfångar till Sverige genom Folke Bernadottes och UNRRA:s försorg.⁷⁶ Den 1 april 1945 fanns 185 350 utläningar i Sverige. Av dessa var 104 682 flyktingar, 27 225 finska evakuerade vuxna, 41 666 finska barn och 11 777 andra flyktingar.⁷⁷

Interneringssystemets utformning

Under krigets slutskede och strax efter dess slut genomgick interneringssystemet stora förändringar. Dels expanderade systemet genom att antalet förläggningar ökade, dels ökade antalet internerade kraftigt. Dessutom förändrades sammansättningen av klientelet radikalt. Från att ha varit en icke-kategori under de tidiga krigsåren utgjorde nu nazister och samarbetsmän den i särklass

---

⁷³ Kenth Olsson, "Sovjets läger i Sverige" i *Populär Historia*, 1994 (4:6), s. 14.

⁷⁴ Carlgren (1973), s. 552ff.

⁷⁵ Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (Uppsala 1996), s. 66f.

⁷⁶ Hallberg (2001), s. 130–134. UNRRA stod för United Nations Relief and Rehabilitation Administration. Avtalsutkastet inför bildandet av UNRRA färdigställdes under sommaren 1943. Fram till dess att organisationen uppgick i det egentliga FN år 1946 kallades den Förenade Nationerna. UNRRA betraktades inledningsvis med viss misstänksamhet av den svenska statsledningen då den, i och med att den dominerades av de allierade, sågs som ett "första rangens politiska vapen i kampen om själarna och magarna". Se Erik Norberg, "Kampen om själarna och magarna". En svensk Marshallplan i krigets Europa", i Bo Hugemark (red.), *Nya fronter? 1943 – spänd väntan* (Stockholm 1994), s. 387–403.

⁷⁷ SOU 1946:36, s. 33.

största gruppen bland de internerade. Dessutom började tyska desertörer nu interneras, vilket inte skett tidigare. Detta innebar paradoxalt nog en förbättring av behandlingen av denna grupp. Tidigare hade de i regel avisats direkt vid gränsen, vilket kunde innebära avrättning vid återkomsten till förbandet. När aviseringarna i stort sett upphörde i slutet av 1942 och början av 1943 sattes desertörerna i regel i fängsligt förvar i väntan på vidare beslut. Tyska desertörer internerades från sensommaren 1944 i en förläggning i Sörbyn och från oktober 1944 i en förläggning i Kusfors i Västerbottens län.⁷⁸ I oktober 1944 inrättades också en interneringsförläggning för tyska desertörer i den tidigare norska disciplinförläggningen Vägershult.⁷⁹ I Gävleborgs län öppnades i januari 1945 en förläggning i Axmar för att internera samarbetsmän av olika nationaliteter.⁸⁰

Ungefär en månad senare inrättades en systerförläggning till Hälsingmo/Florsberg i Ede.⁸¹ Edeförläggningen var avsedd att hysa mycket unga interner från det klientel som internerats på huvudförläggningarna.⁸² I Sunnerstaholm utanför Bollnäs inrättades i maj 1945 en sluten förläggning för tyskar i vilken exempelvis den tyska legationens personal internerades.⁸³ Efter det att de norska och danska internerna hemförlovats internerades i augusti 1945 tysk legationspersonal med familjer en kortare tid på Ede.⁸⁴ I mitten av juni 1945 öppnade ytterligare en sluten förläggning – Ingels i Kopparbergs län – för främst ingermanlänningar som kunde misstänkas ha varit i tysk sold eller på annat sätt

---

⁷⁸ Rehn (2002), s. 25f & 120ff.

⁷⁹ SOU 1946:36, s. 44 och Johansson (2004), s. 67. Förläggningen i Vägershult drevs fram till 1944 i det norska flyktingkontorets regi, varför den fram till denna tidpunkt inte ingår i föreliggande undersökning.

⁸⁰ Datomet hänför sig till den tidigast daterade handlingen från lägre (Förläggningsrapport n:1), RA SUKL, Axmar, vol 1. Vad gäller typen av interner, se förteckning över interner den 1 december 1945, RA SUKL, Axmar, vol. 1.

⁸¹ Se brev från förläggningsdirektören till SUK den 5 mars 1946, RA SUKL, Hälsingmo, vol. BI:1.

⁸² Se veckorapporter, RA SUKL, Ede, vol. 1.

⁸³ Se datering av förläggningsinstruktion och personalhandlingar (anställningsdatum), RA SUKL, Sunnerstaholm, vol. 6, och förteckning över tyska internerade, överförda från Sunnerstaholm till Hälsingmo den 10 augusti 1946, RA SUKL, Sunnerstaholm, vol. 6.

⁸⁴ Se veckorapport 11 augusti 1945, RA SUKL, Ede, vol. 1.

ha samarbetat med tyskarna.⁸⁵ För att internera kvinnor från främst Norge och Danmark som haft eller misstänktes ha haft samröre med ockupationsmakten samt andra "arbetsovilliga och lösaktiga" kvinnor, inrättade Utlänningskommissionen i maj 1945 också en förläggning för kvinnor i Tjörnarps i Kristianstads län.⁸⁶ Det maximala antalet internerade utlänningar uppgick till 1053 misstänkta samarbetsmän och medlöpare, 291 tyska desertörer, 65 psykiskt sjuka och kriminella samt omkring 20 kvinnor.⁸⁷

Behandlingen av de internerade

I de slutna förläggningarna var det absoluta flertalet av internerarna i slutet av kriget nazister, samarbetsmän och personer tidigare i tysk sold. Regimen i de förläggningar som hyste dessa utlänningar, liksom regimen i övriga förläggningar där internerarna omhändertagits av politiska skäl, måste karaktäriseras som relativt mild. Förläggningen i Rengsjö, som hyste ett klientel som inte internerats till följd av politiska överväganden, var den slutna förläggning vars regim var i särklass hårdast. Detta ledde som ovan nämnts till stora disciplinproblem.⁸⁸

Disciplinproblemen i Rengsjö kan anses ha fått sin kulmen i och med det uppror som ägde rum den 16 november 1944. Det hade sin upprinnelse i

---

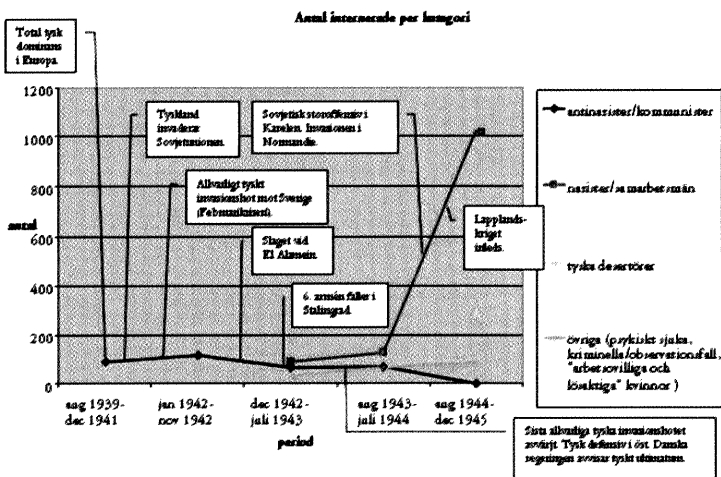
⁸⁵ Se det tidigast daterade inlägget i inskrivningsjournal, RA SUKL, Ingels, vol. 3 och personbeskrivningar och mottagningsbevis för tyska soldböcker, RA SUKL, Ingels, vol. 3 och 5.

⁸⁶ 1943 års utlännings-sakkunniga, SOU 1945:1, *Betänkande med förslag till utlänningslag och lag angående omhändertagande av utlänning i anstalt eller förläggning* (Stockholm 1945), s. 121.

⁸⁷ Se RA, SUKL: översikt den 11 november 1945, Ingels, vol. 1; "Förteckning över på Hälsingmo omhändertagna flyktingar" den 31 december 1944; Hälsingmo, vol. BII:1; Johansson (2004), s. 98f; antalsangivelse, RA SUKL, Långmora, vol. BIII:1; Rehn (2002), s. 95; utspisningsjournal, maj 1945, RA SUKL, Axmar, vol. 1; Rehn (2002), s. 120ff; se förteckningar, RA SUKL, Smedsbo, vol. B:2; rapport från statspolisen den 22 november 1944, RA SUKL, Rengsjö, vol. A:1; brev från förläggningsdirektören Eric Abrahamsson till SUK, den 25 september 1944. Se RA SUKL, Sätters sjukhus, vol. 4; veckorapport nr. 3, den 27 maj 1945 och veckorapport den 11 augusti 1945, RA SUKL, Ede, vol. 1; förteckning över tyska internerade, överförda från Sunnerstaholm till Hälsingmo den 10 augusti 1946, RA SUKL, Sunnerstaholm, vol. 6, och korrespondens, RA SUKL, Gunnarshemmet, vol. 2.

⁸⁸ Se korrespondens, RA SUKL, Axmar, Hälsingmo, Ingels, Långmora, Smedsbo och Rengsjö.

Diagram 1: Antal internerade utlänningar fördelat per kategori 1939–1945

I diagrammet redovisas förändringen (per analysperiod) av antalet interner per *kategori* och förläggning med utgångspunkt från de skattningar som redovisats i texten ovan. Diagrammet illustrerar en märklig paradox vad avser andra världskrigets svenska utlännings- och flyktingpolitik, nämligen det faktum att de personer som kunde anses utgöra det för tillfället relativt minsta hotet genomgående behandlades hårdast. Detta tyder på att det verkliga syftet med omhändertagandet i slutna förläggningar *inte* var att på individnivå hantera hot eller säkerhetsrisker. Källa: Riksarkivet (RA), Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv (SUKL).

att förläggningsdirektören Högborn påstods ha misshandlat en intern, vilket ledde till ett så starkt missnöje att 33 av totalt 35 interner rymde och marscherade mot Bollnäs. Förläggningsdirektören förbjöd våldsanvändning eftersom han bedömde att stämningen mellan internerna och vaktkonstaplarna var så dålig att det skulle ha kunnat få oanade följder. Gruppen av interner möttes av polis på vägen mellan Rengsjö och Bollnäs. Efter diskussioner övertalades internerna att återvända till förläggningen.⁸⁹

⁸⁹ Se rapport från statspolisen den 22 november 1944, RA SUKL, Rengsjö, vol. A:1.

Slutsatser

Den övergripande målsättningen för all offentlig verksamhet i Sverige efter andra världskrigets utbrott var att bevara Sverige som självständig stat. Detta var därmed också det övergripande målet vid behandlingen av civila och militära utlännningar och flyktingar i Sverige. Denna målsättning kom att gälla till dess att de omedelbara militära hoten i Sveriges närområde hade avtagit i styrka, vilket skedde först i samband med att Sovjetunionens anspråk och närvaro i det östra Östersjöområdet hade reglerats. För att uppnå målsättningen ansåg den svenska statsledningen det nödvändigt att under krigets första tid, i och med skapandet av disciplin- och slutna förläggningar samt principer för förvarstagande av utlännningar, upphäva de rättsliga principer som förutsatte att rättslig prövning måste föregå frihetsinskränkning och -berövande. Dessutom skapades rutiner för att – förvisso på folkrättslig grund – på obestämd tid internera och därmed frihetsberöva uniformerad utländsk militär personal som kommit till Sverige.

Under perioden från krigsutbrottet till december 1941 dominerade Tyskland Sveriges geografiska omgivning och därmed också Sveriges ekonomiska, sociala och kulturella relationer med omvärlden. I denna kontext fungerade den svenska civila utlänningsförvaltningen som en organisation för utlänningskontroll. Inom Socialstyrelsens utlänningsbyrå, som hade det övergripande ansvaret för den civila utlänningsförvaltningen under denna tid, var den så kallade kontrollavdelningen och dess föreståndare Robert Paulson tongivande. Dess arbetssätt och inriktning var i stort desamma som dess föregångares, polisbyrån, vilken även den föreståts av Paulson. Både de personliga relationer som Paulson upparbetat, såsom vänskapsband med exempelvis chefen för C-byrån (den militära underrättelsetjänsten) Carl Petersén, och hans yrkesmässiga bakgrund, bland annat som Finlandsveteran från den vita sidan i det finska inbördeskriget, kan under denna tid anses ha varit tongivande för såväl kontrollavdelningens arbetssätt som inriktningen på dess insatser, främst med avseende på vilka kategorier utlännningar som kontrollerades – kommunister, antinazister, judar och kungatrogna norrmän.

Antalet civila utlänningsförläggningar var under denna period litet, och de slutna förläggningarna utgjorde en stor andel av det totala förläggningsbeståndet. De öppna förläggningar – även de så kallade disciplinförläggningarna – som var i bruk under denna tid kan också ses som integrerade

delar av det slutna förläggningssystemet i så måtto att de i huvudsak fungerade som observationsplatser, där flyktingar kunde observeras för att om nödvändigt omhändertas i slutna förläggning. De öppna förläggningarna fungerade kort sagt som förmak till de slutna.

I Sandlerkommissionens betänkande hävdas att de utlänningar som inledningsvis internerades i huvudsak tillhörde tre kategorier:

- personer som på grund av tidigare politisk verksamhet som de bedrivit eller misstänkts bedriva i Sverige ansågs farliga för rikets säkerhet under den rådande spända utrikespolitiska situationen;
- vissa observationsfall;
- utlänningar som visat sig svåra att inordna i samhället.⁹⁰

Det dominerande hotet mot Sveriges självständighet utgjordes under perioden mellan augusti 1939 och december 1941 av Nazityskland. Att enskilda utlänningar som var motståndare till Nazityskland i sig skulle ha ansetts farliga för rikets säkerhet under denna period är orimligt. Däremot kan uppenbar släpphänthet gentemot dessa individer som kollektivt ha utgjort ett hot mot rikets säkerhet i och med att detta kunde reta den tyska statsledningen. Föreliggande undersökning visar att den kategori utlänningar som var helt dominerande i de civila interneringsförläggningarna under den tid då Tyskland utgjorde hotet mot Sverige var antinazister och kommunister, det vill säga personer som på individnivå inte kan ha ansetts utgöra reella hot. Däremot var en sträng behandling av denna kategori angelägen som en bland andra anpassningsåtgärder som syftade till att reducera det militära hotet från Tyskland eller att tillförsäkra Sverige så milda kapitulationsvillkor som möjligt i händelse av en tysk invasion.

Agerandet mot denna kategori flyktingar måste alltså betraktas mot bakgrund av den information som var tillgänglig för den svenska statsledningen vid denna tid. I händelse av att Tyskland skulle vinna kriget i öst skulle Sverige med säkerhet mycket snabbt ockuperas eller förvandlas till en tysk lydstat. Fram till dess att den tyska östoffsivens bromsades upp i december 1941 var detta scenario det mest sannolika. Att demonstrera att Nazitysklands fiender behandlades hårt kan ses som ett sätt för den svenska statsledningen att försöka tillförsäkra Sverige så fördelaktiga villkor som möjligt. Detta agerande

---

⁹⁰ SOU 1946:36, s. 44.

kan jämföras med interneringen av svenska kommunister i arbetskompanier i samband med det tyska angreppet på Sovjetunionen i juni 1941. I ett läge då sovjetarmén höll på att tillintetgöras på slagfältet lär knappast någon i Sverige ha trott att några enstaka svenska medborgare med kommunistiska sympatier skulle ha utgjort ett reellt hot; interneringen var istället en signal till den tyska statsledningen om att Sverige var villigt att agera mot individer som var fientligt inställda till Nazityskland.

Det totala antalet internerade civila utlänningar i Sverige var under denna tid litet. Detta speglar delvis det låga totala antalet utlänningar och flyktingar i riket. Relativt sett var tyskspråkiga flyktingar från Nazityskland eller från av Nazityskland ockuperade territorier och norska flyktingar totalt dominerande i interneringsförläggningarna.

Den rent fysiska behandlingen av de antinazistiska och kommunistiska internerarna under denna period var relativt human. Däremot måste behandlingen av de tyskspråkiga flyktingarna undan nazismen – vilka i förhållandevis stor utsträckning kom att interneras – karaktäriseras som utomordentligt sträng i så måtto att frihetsberövandet i många fall skedde ytterst lättvindigt och på godtyckliga grunder. Interneringstidens längd fastställdes också godtyckligt. I de fall representanter för denna flyktingkategori undslapp internering hölls de under noggrann uppsikt. Norrmän som ertappades med att utföra ”patriotiskt arbete” för den norska exilregeringen eller motståndsrörelsen togs i regel omhand i slutan förläggning eller i förvar. De kunde också dömas till längre frihetsstraff. Exemplet med Martin Rasmussen-Hjelmen visar också att svenska myndigheter inte drog sig för att utlämna norska flyktingar till det tyskockuperade Norge, även om dessa riskerade dödsstraff. Än mer slående är att svensk polis bistod Gestapo i utredningen av Hjelmens fall, trots vetskap om vilken påföljd denne riskerade.

Perioden från januari till november 1942 kännetecknades av tvetydighet och osäkerhet avseende krigsförloppet i omvärlden. Visserligen hade Förenta staternas inträde i kriget inneburit en stor strategisk förändring men när den tyska sommaroffensiven i södra Sovjetunionen drog igång med full kraft rönt den inledningsvis mycket stora framgångar. Februariakrisen hade också visat att det nazistiska Tyskland fortfarande utgjorde ett högst påtagligt hot mot Sveriges självständighet. Den osäkerhet som präglade utvecklingen i omvärlden återspeglas tydligt i utformningen av den svenska utlännings- och flyktingpolitiken. Antalet förläggningar för civila utlänningar och flyk-

tingar ökade mycket litet, och fördelningen mellan öppna och slutna förläggningar var i stort oförändrad. De kategorier av flyktingar som togs emot och de kategorier som ansågs mest angelägna att hålla under uppsikt och eventuellt omhändertata i slutna förläggningar var också i princip desamma som tidigare.

En kategori civila flyktingar som tillkommit var sovjetiska medborgare, inte minst förrymda krigsfångar från Finland. Intressant nog kom dessa flyktingar att omhändertatas i slutna förläggningar som drevs av den sovjetiska legationen. Denna något märkliga konstruktion kan ha sin förklaring i den tvetydighet som kännetecknade perioden. Å ena sidan önskade svenska myndigheter troligen hålla de sovjetiska medborgarna under uppsikt och inför det fortfarande mäktiga Nazityskland ge intryck av att göra just detta. Å andra sidan började nu krigsutgången te sig högst osäker, vilket motiverade viss undfallenhet gentemot Sovjetunionen.

Såväl behandlingen av de kategorier av utlänningar och flyktingar som internerades under denna period som de troliga orsakerna till denna kan åskådliggöras med hjälp av Långmorarazzian i november 1942. Utformandet och genomförandet av razzian visar på den fortsatt mycket stränga behandlingen av antinazistiska och kommunistiska flyktingar. En viss strukturell eftersläpning inom Socialstyrelsen kan också ha spelat in. Denna tröghet i anpassningen till delvis nya förutsättningar var förmodligen en följd av att Robert Paulson fortfarande ledde kontrollverksamheten inom myndigheten. Han var pådrivande i planeringen av razzian.

Under perioden mellan januari och juni 1943 förändrades den övergripande organisationen i och med att två nya slutna förläggningar, Häl-singmo och Florsberg, för norska och danska samarbetsmän öppnades. Skälen till inrättandet av dessa förläggningar var, enligt Sandlerkommissionen, att flyktingar som tillhört quislingregimens organisationer eller på annat sätt samarbetat med den tyska ockupationsmakten i sina respektive hemländer vid denna tid började komma till Sverige.⁹¹ Det är förvisso sant att Sverige tog emot flyktingar tillhörande denna kategori vid denna tidpunkt, men quislingar och samarbetsmän hade redan tidigare kommit till landet; den avgörande skillnaden är att de inte tidigare betraktats som en flyktingkategori av den svenska statsledningen.

---

⁹¹ SOU 1946:36, s. 44.

I slutet av januari 1943 gick den tyska 6:e armén under i Stalingrad. De norska och danska samarbetsmännen började alltså, enligt Sandlerkommissionen, betraktas som ett hot vid en tidpunkt då hotet från den politiska regimen de stödde på allvar började avta. Givetvis utgjorde de inte något hot mot den svenska statsledningen. Snarare var det så att denna nu behövde uppvisa en betydligt hårdare attityd mot nazistiska tendenser inom landet för att inte riskera att betraktas som tyskallierad efter krigsslutet.

Öppnandet av dessa förläggningar är således ännu ett exempel på den märkliga paradox som kännetecknar andra världskrigets svenska utlännings- och flyktingpolitik, nämligen att de personer som kunde anses utgöra det för tillfället relativt sett minsta hotet genomgående behandlades hårdast, och tvärtom. Detta tyder på att syftet med omhändertagandet i slutna förläggningar inte huvudsakligen var att på individnivå hantera hot eller säkerhetsrisker eller ”disciplinering”.

Vad avser antalet internerade kan denna period karaktäriseras som en övergångsperiod. Nazister och samarbetsmän började långsamt överväga bland de internerade.

Förändringen i behandlingen av olika flyktingkategorier kan tydligt urskiljas och analyseras med hjälp av utfallet av Långmorarazzian. I januari 1943 hade ingen av de interner som anhållits i samband med razzian frigivits. Mellan mars och juni 1943 frigavs samtliga. Hade dessa interner på några månader förvandlats till mindre allvarliga säkerhetsrisker? Hade några förändringar av vikt på individnivå skett under loppet av några månader? Svaret är nej. Däremot hade stora för att inte säga avgörande förändringar skett i omvärlden i och med att Tysklands strategiska läge drastiskt försämrats efter att Stalingrad fallit i början av februari 1943. Dessa förändringar innebar ett minskat behov av att ge intryck av att hålla dessa kategorier – anti-nazister, kommunister och norska kungatrogna – under uppsikt. En mycket intressant aspekt av frigivandet av internerna från Långmorarazzian var att majoriteten av frigivningsbesluten fattades av Kungl. Maj:t och endast ett fåtal av Socialstyrelsen. Detta antyder att medvetenheten om följderna av de nya omvärldsförutsättningarna var större inom regeringen än inom myndigheten, och på en vilja på regeringsnivå att snabbt agera utifrån de nya förutsättningarna. Huruvida den låga andelen frigivanden från Socialstyrelsens sida också berodde på rent administrativ tröghet i betydelsen att nya instruktioner och direktiv inte skickats ut eller uppfattats, eller om det var en

följd av en viss attitydmässig tröghet är inte möjligt att fastställa. Den förstnämnda förklaringen förefaller dock rimligast.

Från augusti 1943 till juli 1944 gick krigsutvecklingen illa ur tysk synvinkel. Krigets utgång var nu given. Den svenska flyktingpolitiken anpassades till detta faktum genom att politiken gentemot civila flyktingar förändrades. Den övergripande organisationen för flykting- och utlänningsmottagande anpassades till den nya politiken främst genom inrättandet av statens utlänningskommission. Myndigheten var enbart avsedd att under kort tid hantera utlännings- och flyktingfrågor i stor skala. Om Socialstyrelsens hantering av utlännings- och flyktingfrågor främst haft sitt ursprung i ett behov av att utöva kontroll över utlänningar och flyktingar, var utlänningskommissionens organisation främst avsedd att hantera mottagandet av stora mängder hjälpbehövande civila flyktingar. Under denna period ökade antalet internerade inom kategorin nazister och samarbetsmän. Detta var otvivelaktigt betingat av en svensk önskan att i allt högre grad distansera sig från Nazityskland och närma sig de allierade.

I förläggningskorrespondens, personomdömen om interner och annan dokumentation hänvisas ofta till interners psykiska besvär, oro och instabilitet. Ibland anges också den ovisshet som var en direkt följd av interneringen som den troliga orsaken till interners psykiska ohälsa. Detta avspeglade säkerligen det verkliga förhållandet. Internerna hade ingen vetskap om varför de internerats och ingen möjlighet att överklaga interneringsbeslutet, inte heller visste de hur länge deras frihetsberövande skulle vara eller vad som krävdes för ett frisläppande. Att denna ovisshet ledde till stark psykisk stress och ibland till psykisk sjukdom är inte överraskande. I takt med att det totala antalet interner i slutna förläggningar ökade, framstod därför sannolikt ett behov av en särskild förläggning för att ta hand om interner med svåra psykiska besvär. Detta torde vara skälet till att Säterförläggningen öppnade i oktober 1943.

Under slutskedet av kriget kom den tyska krigsmaktens reträtter och successiva sönderfall att orsaka enorma flyktingströmmar. Detta ledde för svenskt vidkommande till en kraftig ökning av antalet öppna förläggningar för civila flyktingar. För första gången fanns nu i Sverige en civil förläggningsorganisation som i huvudsak var avsedd för flyktingmottagande och inte utlänningskontroll. Åtta nya slutna förläggningar öppnade emellertid också under denna period: Axmar, Ede, Ingels, Kusfors, Sörbyn, Vägershult, Sunnerstaholm och Tjörnarps.

Detta speglade delvis ett ökat flyktingtryck men också ett behov av att i större utsträckning internera vissa kategorier av utlänningar. Detta gällde främst norska och danska medlöpare samt ingermanlänningar, balter och andra utlänningar som varit i tysk sold. Sammansättningen av klientelet i de slutna förläggningarna var alltså väsentligt förändrat. I början av kriget hade det helt dominerats av antinazister och kommunister. I krigets slutskede var förhållandet det omvända. Sandlerkommissionen uttrycker det som att flyktingströmmarna från Finland och de baltiska länderna sommaren 1944 medförde en ökning av det klientel som ansågs nödvändigt att internera. Det faktiska förhållandet torde istället ha varit att styrkeförskjutningen i det svenska närområdet, som den sovjetiska storoffensiven i juni 1944 medfört, innebar att upplevd släpphänthet mot de allierades fiender kunde innebära en allvarlig fara.

Krigsförbrytare kunde i krigets slutskede söka undgå upptäckt genom att desertera och inför svenska myndigheter ange andra skäl för detta beslut. Farhågor för att sådana individer skulle undgå upptäckt var skälet till att tyska desertörer internerades i krigets slutskede. Sandlerkommissionen anger att syftet med att internera denna kategori just var att ge svenska myndigheter tid att undersöka desertörernas motiv, och så förhöll det sig sannolikt också.⁹² Interneringen var således inte heller i detta fall en följd av att SS-män eller annan nazistiskt anstruken tysk militärpersonal skulle utgöra ett hot mot Sverige utan att jakten på krigsförbrytare nu inlets och givits prioritet av de allierade. Även interneringen av denna kategori skall således ses som en del av ansträngningen att blidka de allierade. Det bör också framhållas att tyska desertörer fram till november 1942 avvisades direkt efter ankomst till Sverige, trots att dödsstraff väntade vid återkomsten till förbanden. Att desertörer över huvud taget internerades innebar alltså en väsentlig förbättring i behandlingen av denna kategori.

Undersökningen har visat att det svenska systemet för att internera civila utlänningar förändrades i takt med omvärldsutvecklingen. Förändringarna gäller systemets utformning (organisation, vilka kategorier som internerades, antal internerade per kategori) och behandlingen av respektive kategori.

Vidare har visats att behandlingen av internerna inom de slutna förläggningarna var relativt mild. Det enda undantaget var regimen i den enda förläggning – Rengsjö – där internerna inte hade omhändertagits av politiska

---

⁹² SOU 1946:36, s. 42.

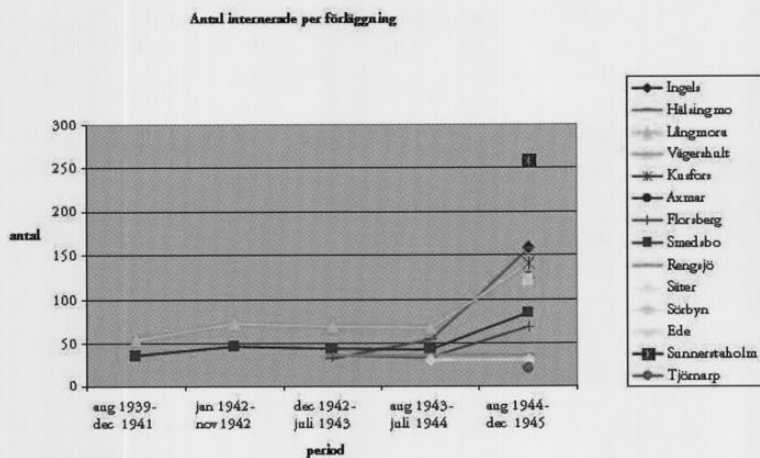
skäl. Lindners och Johanssons disciplineringshypotes håller således inte; omhändertagandet i de slutna förläggningarna syftade inte till att disciplinera, uppfostra eller omvända de internerade utlänningarna. Huvudsyftet tycks inte heller ha varit att hålla dem under uppsikt. Syftet förefaller istället ha varit att inför den nation som kunde anses utgöra det för tillfället största hotet *ge intryck* av att hålla dem under uppsikt.

Var de svenska slutna utlänningsförläggningarna att betrakta som koncentrationsläger? Svaret beror givetvis på hur begreppet definieras. Användningen av termen är problematisk i och med att den sammankopplas med Förintelsen. I detta sammanhang måste en tydlig distinktion göras. Använder man Anne Applebaums definition blir analysen och begreppsanvändningen tydlig. Hon definierar ett koncentrationsläger som en plats dit en person förs inte på grund av det han eller hon *gjort* utan på grund av den han eller hon *är*.⁹³ Detta gällde i högsta grad de svenska slutna utlänningsförläggningarna. Som konstaterats internerades utlänningar med utgångspunkt ifrån vilken kategori de tillhörde. De blev därmed verktyg att användas i den politik som av den svenska statsledningen ansågs nödvändig för att uppnå den allt överskuggande målsättningen – att bibehålla Sveriges oberoende som stat. Politiken blev av nödvändighet en anpassningspolitik. Det tycks som om frihetsberövandet av dessa personer i sig betraktades som den i särklass viktigaste och mest effektiva politiska komponenten. Detta visas bland annat av det faktum att de anti-nazistiska, kommunistiska och norska kungatrogna internerade, vilka anhållits och tagits i förvar efter Långmorarazzian, mindre en månad senare började frigges *en masse*, efter att Tyskland lidit strategiskt avgörande nederlag på östfronten. De internerades potential som framtida säkerhetsrisker tycks, om den över huvud taget beaktades, ha varit helt och hållet underordnad.

---

⁹³ Anne Appelbaum, *GULAG. De sovjetiska lägrens historia*, Stockholm 2004.

Diagram 2: Antal internerade utlänningar fördelat per förläggning 1939–1945

Diagrammet ovan visar förändringen (per analysperiod) av det totala antalet interner per förläggning. Såsom framgår expanderade systemet som helhet kraftigt under krigets slutskede. Källa: Riksarkivet (RA), Statens utlänningskommission, Andra världskrigets lägerarkiv (SUKL).